BZ BOURGONDISCHE ZAKEN

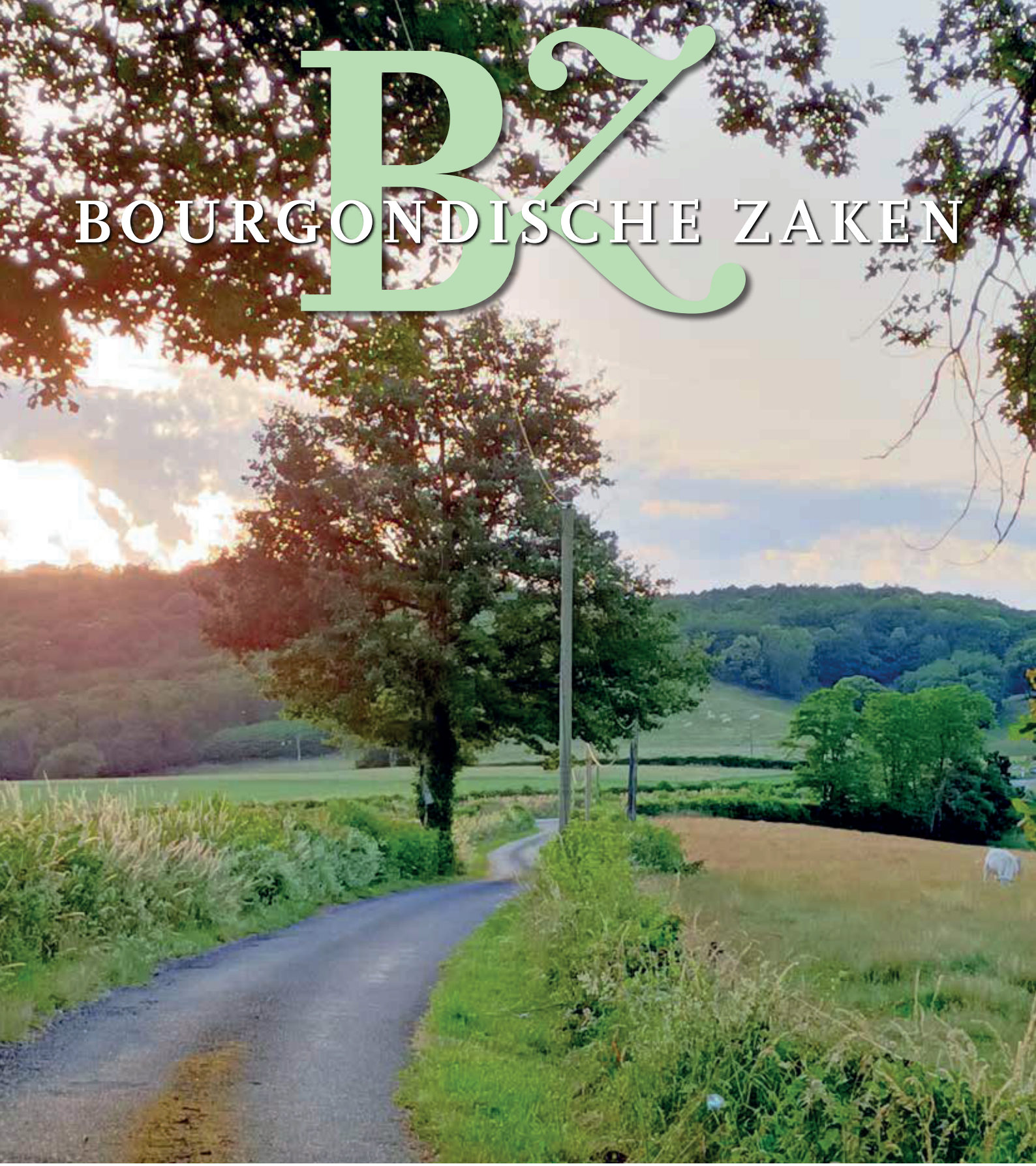

Samen leven, wonen, werken en genieten in de Bourgogne | nr. 67 | zomer 2022

OPUS GOTHIQUE

Zomerse activiteiten

Denis Diderot en de Verlichting

EEN ROMEINSE VILLA

De draailier

Denis Diderot

Schrijver, filosoof en encyclopedist

Meer dan wij ons dagelijks bewust zijn is de Verlichting onverminderd actueel in onze huidige manier van denken, doen en samenleven. Langres, op weg naar de Bourgogne, speelt een belangrijke rol in dit deel van de geschiedenis. En dat wil men daar weten ook. *Vaut bien le détour!*

TEKST Niko Koers BEELD Niko Koers EN Maison des Lumières Denis Diderot

Een vestingstadje, een plein met daarop een terras, een tafeltje met drie stoelen. De zon schijnt. Een vrouw leidt een man naar het tafeltje, naar een stoel. De geleidestok van de man bevestigt de plek van de stoel. Daar laat hij zich zakken. De stok wordt opgevouwen en achter zijn bips gestoken. In niets zien we nu nog een blinde man zitten, zijn zonnebril is adequaat in het felle zonlicht.

Na enige tijd zijn de man en de vrouw nog altijd niet bediend. De ober ziet ze niet. Ze vertrekken weer van het terras, uitgerekend aan de voet van het standbeeld van Denis Diderot (1713-1784), de beroemdste zoon van dit stadje, Langres. Voor zijn maatschappijkritische *Lettre sur les aveugles, à l'usage de ceux qui voient* belandde hij in 1749 achter de tralies in Vincennes.

Les Lumières, de Verlichting in Frankrijk

Wisseling van perspectief is kenmerkend in het werk van Diderot en van de Verlichting. Wellicht had hij daarom zo'n voorkeur voor de dialoogvorm waarin hij veel van zijn werk schreef. Hoe meer gezichtspunten hoe beter zicht op de werkelijkheid. In zijn *Neveu de Rameau* zijn dat de wijze en de losbol, in zijn *Jacques le fataliste et son maître* (zie kader) zijn het de doener Jacques en zijn passieve meester en in zijn *Essais sur la peinture* (zie BZ 63) horen wij de gesprekken bij de schilderijensalons in het Louvre.

Hoe meer gezichtspunten hoe beter zicht op de werkelijkheid

De Verlichting leeft in Frankrijk, het is een waterscheiding. Er is een voor de Verlichting en een na de Verlichting. Elk Frans waardensysteem is erop gebaseerd óf zet zich ertegen af. In het meest recente presidentiële debat ging de felste woordenwisseling tussen de kandidaten Marine le Pen en Emmanuel Macron dan ook precies daarover. *'Mais madame le Pen, nous sommes le pays des Lumières. Ce que vous proposez c'est la guerre civile!'* Mag de staat het hoofddoekje verbieden in de openbare ruimte? 'Ziet u de politie en het leger in formatie uw verbod op de *voile* handhaven in onze banlieues?' Le Pen: 'Het gaat om de onderdrukking van de vrouw. In alle landen waar kerk en staat van elkaar werden gescheiden werd het hoofddoekje verboden, meneer Macron! In alle religieuze dictaturen zien we hoofddoekjes!'
Niet alleen speelt hier de vrijheid van het individu, van godsdienst of de strijd tegen de onderdrukking van de vrouw, maar boven alles de *laïcité*, zo heette dat onderdeel van het debat , de scheiding van kerk en staat, de basis van alle vrijheid. De kandidaten stelden niet teleur in hun felheid.

Schrijven voor een volgende generatie

Diderot is vermaard om zijn briljante conversatie in alle gezelschappen. Rang, stand en anciënniteit imponeerden hem niet. Na zijn gevangenneming in Vincennes heeft hij moeten beloven nooit meer een controversieel woord te publiceren, een zwart op witte belofte die hem zijn leven lang boven het hoofd is blijven hangen. Bijna zijn gehele eigen oeuvre is dan ook slechts overgeleverd in handgeschreven vorm. Hij koos secuur zijn (vaak buitenlandse) lezers, verder schreef hij voor de generaties na hem, aldus de correspondentie met zijn muze Sophie Volland. 'Voor de filosoof is eeuwigheid wat de hemel is voor de gelovige.'

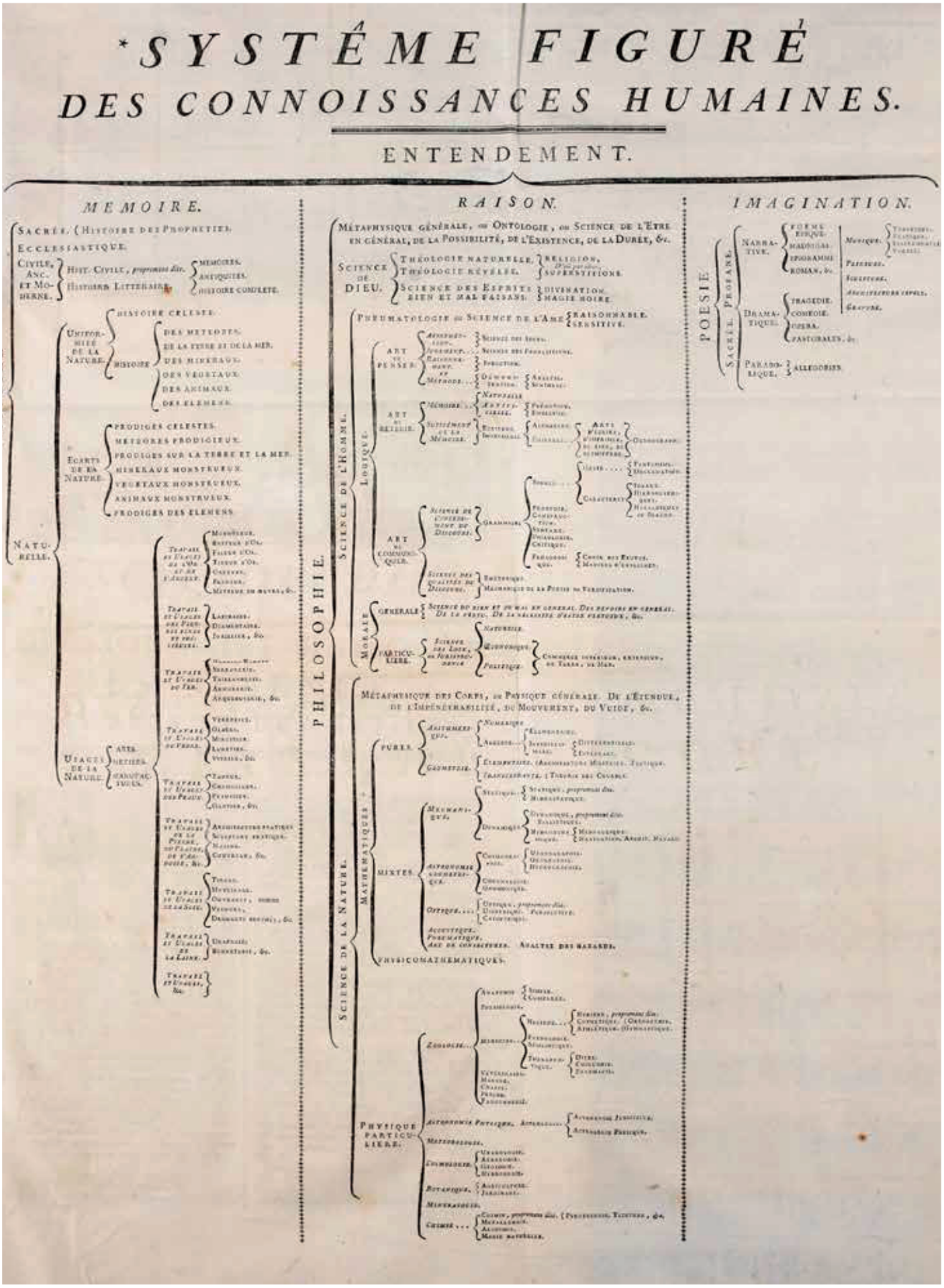

De boom der kennis van Francis Bacon rangschikt al onze kennis: het werkplan voor de Encyclopédie

Langres Vesting

Voor wie de Verlichting betekenis heeft is Langres, en dan vooral het Maison des Lumières Denis Diderot, een absolute must. Voltaire, Rousseau en Diderot zijn de centrale figuren die de esprit in deze Gouden Eeuw van de Fransen vertegenwoordigen. In Langres kan men er, zo maar op een eerste verdieping, oog in oog komen te staan met het meest ontzagwekkende voortbrengsel hiervan, de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres*. De encyclopedie van Diderot en d'Alembert (1717-1783), zoals wij op school leerden.

De Encyclopédie

Het was een collectieve onderneming waaraan meer dan honderdveertig vooraanstaande wetenschappers bijdroegen. Er waren zeker duizend ambachtslieden betrokken bij de productie ervan. Vier uitgevers deelden het risico (en de forse winst). De Encyclopédie dijde uit tot een werk dat vijfentwintig jaar heeft geduurd, na acht jaar werd verboden en toch weer hernomen, waarbij d'Alembert vertrok, en dat uiteindelijk zeventien delen tekst en elf delen platen opleverde. Bijzonder was dat niet alleen kennis en wetenschap de onderwerpen waren, maar evenzeer alle ambachten, of toegepaste kunsten zoals de encyclopedisten ze noemden. Boeken op folioformaat, in leer gebonden, die een kilo of vier elk wegen.

Maison des Lumières Denis Diderot in Langres

Het Maison des Lumières Denis Diderot werd in 2011 geopend en is geheel gewijd aan het werk van Diderot en zijn tijd. In acht zalen wordt het hele verhaal van Diderot, zijn werk en de Verlichting verteld. Met als hoogtepunt de zaal met de eerste druk van de Encyclopédie in zijn volle glorie. Detail: een welgestelde Langrois was vanaf het eerste moment geabonneerd en schonk na voltooiing in 1780 alle vijfendertig delen (inclusief supplementen) aan de stadsbibliotheek. En ook dat toont zich: het zijn vijfendertig zeer goed gebruikte exemplaren.

Hoe heeft men dit werk vijfentwintig jaar consistent in de hand weten te houden? Hoe heeft men zo'n zestigduizend verwijzingen tussen ruim zeventigduizend artikelen weten te managen? Hoe weet je van te voren de juiste verwijzing in een artikel onder de letter A naar een artikel onder Z, dat uiteindelijk pas vijfentwintig jaar later blijkt te verschijnen? Copy-paste en insert bestonden nog niet. In de prospectus tonen de redacteuren het 'Aanschouwelijke systeem der menselijke kennis – de begripsopbouw' in de vorm van een 'Boom van Kennis', honderd jaar eerder opgesteld door de Engelse wijsgeer/staatsman Francis Bacon (1561-1626). Alle kennis is afkomstig van waarneming (op zich al een uitgangspunt om elke religie de touwen mee in te jagen) en in deze boom wordt de kennis vervolgens ondergebracht in drie hoofdtakken *mémoire, raison et imagination*. Hieronder worden alle wetenschappen, kennis en ambachten verder gerangschikt. Dit systeem kan gerust worden opgevat als het *werkplan* voor de encyclopedie, die geheel op het (door Diderot geliefde, want niet hiërarchische) alfabet gerangschikt is.

De andere encyclopedisten

Een aantal auteurs van de encyclopedie, 'het genootschap van geletterden', is onverminderd beroemd, zoals Voltaire en Rousseau, naast natuurlijk Diderot en d'Alembert. De grootste bijdrage werd echter geleverd door iemand die, al tijdens het schrijven aan de encyclopedie, relatief onbekend was, te weten chevalier Louis de Jaucourt (1704-1779), een leerling van de grote geneesheer Boerhaave uit Leiden. Hij was zo overtuigd van het intellectuele belang van deze onderneming, en ook voldoende bemiddeld en zonder ego, om op eigen kosten een staf te onderhouden waarmee hij meer dan zeventienduizend artikelen voor de encyclopedie schreef. Hij moest er uiteindelijk een van zijn huizen voor verkopen aan de – nota bene! – uitgever Le Brun. Jaucourt wordt niet genoemd in de prospectus, noch later, noch kreeg hij ooit enigerlei openbare erkenning, zelfs geen auteursaanduiding. Degene die na hem de meeste artikelen schreef was Diderot zelf met vijfduizendvijfhonderd artikelen. Ongetwijfeld zonder hoofdredacteur Diderot, maar zeker ook zonder Jaucourt, zou de Encyclopédie als een megalomaan project mislukt zijn.

> De strijd om de Verlichting heeft al vanaf de eerste uitingen in alle hevigheid gewoed

De strijd om de Verlichting heeft al vanaf de eerste uitingen in alle hevigheid gewoed. Hoe vrij is de mens? Hoe vrij mag de mens zijn? Dat zijn vragen waarop kerk en macht door de eeuwen heen de antwoorden hebben gedicteerd. Houd ze dom en houd ze arm. Daartegenover staat *Sapere Aude*!, de lijfspreuk die de Duitse verlichter Kant – heb de moed je eigen verstand te gebruiken! En nog wordt om de Verlichting gestreden, zoals we zagen. Met dezelfde vragen: hoe vrij mag de mens zijn? Kan de mens het zelf?

Een zaal in Maison des Lumières Denis Diderot gewijd aan het belang van de natuurwetenschappen

De eerste druk van de Encyclopédie in zijn volle glorie

Portrait de Denis Diderot, Louis Michel Van Loo, Paris, vers 1770. Collection Musées de Langres.

© Sylvain Riandey/Ville de Langres

Denis Diderot op het centrale plein van zijn geboorteplaats Langres

Maison des Lumières Denis Diderot in Langres

Vrije wil versus lotsbestemming

Jacques de fatalist en zijn meester, vertaald in het Nederlands wordt in de museumwinkel van het *Maison des Lumières* in Langres en in de boekwinkels verkocht.

Diderot schreef zijn Jacques een halve eeuw eerder dan de grote realistische romans die nog altijd ons idee van het genre bepalen. Een 'antiroman' kun je zijn grap die geen grap is moeilijk noemen, want een schrijver kan lastig de draak steken met conventies die nog niet bestaan. Toch vervult het boek voor de hedendaagse lezer die functie, meer nog dan alle twintigste-eeuwse experimentele stromingen (zoals de Nouveau Roman) die zich aan het realisme wilden onttrekken.

Jacques de fatalist en zijn meester is een even hilarische als diepzinnige roman – géén roman dus volgens Diderot – die in alles een modernistisch schrijfexperiment lijkt, ware het niet dat de schrijver in de achttiende eeuw leefde. De knecht Jacques vertelt zijn meester het verhaal van zijn eerste en enige liefde, maar wordt keer op keer onderbroken, zozeer dat Jacques de fatalist en zijn meester misschien wel in de eerste plaats een verhaal over het vertellen van verhalen is. Maar de werkelijke betekenis van het boek ligt in de diepere filosofische laag waar Diderots geliefde paradoxen van vrije wil en lotsbestemming, het doen van het goede, de werkelijke hoofdpersonen zijn. Voor wie het zo leest is het boek tijdloos en actueel.

Jacques de fatalist en zijn meester,
Vertaling: Martin de Haan,
Uitgeverij: A.A. Hoogteilingte Amsterdam,
ISBN 978-90-8200059-2-9,
352 pagina's,
Prijs: € 24,50
Te koop in de museumwinkel van het *Maison des Lumières* en in de (NL) boekwinkels.